

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکز

دانشکده هنر و معماری / پژوهش هنر

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

عنوان:

بررسی نقش بزکوهی در آثار هنری ایران باستان

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر غلامعلی حاتم

استاد مشاور:

سرکار خانم دکتر ویدا نوری برازجانی

پژوهشگر:

ساناز دهقان

زمستان ۱۳۸۹

Islamic Azad university

Tehran markaz branch

Faculty of Art and architecture-research art

“MA” Thesis

Subject:

Assessment Antelope motif in the art of iran ancient

Advisor :

Dr. gh. Hatam

Reader :

Dr. V. Nowrouzi Borazjani

By:

Sanaz Dehghan

Winter 2011

گاه گاهی باز خوان این دفتر پارینه را

به دست های پدر و مادر مهربانم

بوسه می زنم ،

و به پاس تلاش کریمانه شان

این هدیه کوچک را به آنها و احسان ، فاطمه عزیزم پیشکش می کنم .

از اساتید محترم

که مرا در نگارش این پایانامه یاری رساندند

کمال تشکر را دارم!

و از همه عزیزانی که صبورانه مرا همراهی کردند

سپاسگزارم.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه ۱

۱_ فصل نخست : طرح تحقیق

۱_۱ بیان مسئله..... ۴

۱_۲ پیشینه تحقیق..... ۵

۱_۳ اهداف تحقیق..... ۶

۱_۴ روش تحقیق..... ۷

۱_۵ سؤالات پژوهشی..... ۷

۱_۶ نمونه های مورد پژوهش..... ۷

۱_۷ روش تجزیه و تحلیل داده ها..... ۸

۲_ فصل دوم : اصطلاحات

۲_۱ آیین..... ۱۰

۳_ فصل سوم : تاریخچه

۳_۱_ بخش نخست نقش بزکوهی در تمدن های کهن

۳_۱_۱_ گفتار نخست : سیلک کاشان.....۱۸

۱۹.....۳_۱_۱_۱_ سیلک کاشان.

۲۲.....۳_۱_۱_۲_ آیین و اعتقادات مردم سیلک.

۲۳.....۳_۱_۱_۳_ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در سیلک.

۲۹.....۳_۱_۱_۴_ جدول ۱: نقوش بزکوهی در تمدن سیلک.

۳_۱_۲_ گفتار دوم : تمدن عیلام.....۴۴

۴۵.....۳_۱_۲_۱_ عیلام (ایلام).

۵۱.....۳_۱_۲_۲_ آیین و اعتقادات مردم عیلام.

۵۳.....۳_۱_۲_۳_ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در عیلام.

۶۳.....۳_۱_۲_۴_ جدول ۲: نقش بزکوهی در تمدن عیلام.

۳_۱_۳_ گفتار سوم : تپه حصار دامغان.....۷۷

۷۸.....۳_۱_۳_۱_ تمدن حصار دامغان.

۸۱.....۳_۱_۳_۲_ آیین و اعتقادات مردم تپه حصار.

۸۲.....۳_۱_۳_۳_ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در تپه حصار.

۸۶.....۳_۱_۳_۴_ جدول ۳: تپه حصار دامغان.

۳_۱_۴_ گفتار چهارم : تمدن شهر سوخته سیستان.....۹۲

۹۳.....۳_۱_۴_۱ شهر سوخته

۹۶.....۳_۱_۴_۲ آیین و اعتقادات مردم شهر سوخته

۹۹.....۳_۱_۴_۳ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در شهر سوخته

۱۰۳.....۳_۱_۴_۴ جدول ۴: نقش بزکوهی در تمدن شهر سوخته

۳_۱_۵ گفتار پنجم: تمدن لرستان ۱۰۶

۱۰۷.....۳_۱_۵_۱ لرستان

۱۱۰.....۳_۱_۵_۲ آیین و اعتقادات مردم لرستان

۱۱۲.....۳_۱_۵_۳ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی لرستان

۱۲۰.....۳_۱_۵_۴ جدول ۵: نقش بزکوهی در تمدن لرستان

۳_۲ بخش دوم: نقش بزکوهی در دوره تاریخی

۳_۲_۱ گفتار نخست: ماد ۱۳۲

۱۳۳.....۳_۲_۲_۱ دوره ماد

۱۳۶.....۳_۲_۲_۲ آیین و اعتقادات ماد

۱۳۸.....۳_۲_۲_۳ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در دوره ماد

۱۴۲.....۳_۲_۲_۴ جدول ۷: نقش بزکوهی در دوره ماد

۳_۲_۲ گفتار دوم: هخامنشی ۱۴۴

۱۴۵.....۳_۲_۲_۱ دوره هخامنشیان

۱۴۷.....۳_۲_۲_۲ آیین و اعتقادات هخامنشیان

۱۴۹.....۳_۲_۲_۳ ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در دوره هخامنشی

۱۵۳.....۳_۲_۲_۴ جدول ۷: نقش بزکوهی در دوره هخامنشی

۳_۲_۳ گفتار سوم : اشکانی..... ۱۵۸

۱۵۹..... دوره اشکانی ۳_۲_۳_۱

۱۶۰..... آیین و اعتقادات اشکانیان ۳_۲_۳_۲

۱۶۲..... ویژگی نگاره پردازی بز کوهی در دوره اشکانی ۳_۲_۳_۳

۱۶۴..... نقش بزکوهی در دوره اشکانی: جدول ۸ ۳_۲_۳_۴

۳_۲_۴ گفتار چهارم : ساسانی..... ۱۶۵

۱۶۶..... دوره ساسانی ۳_۲_۴_۱

۱۶۹..... آیین و اعتقادات ساسانیان ۳_۲_۴_۲

۱۷۰..... ویژگی نگاره پردازی بزکوهی در دوره ساسانیان ۳_۲_۴_۳

۱۷۶..... نقش بزکوهی در دوره ساسانی: جدول ۹ ۳_۲_۴_۴

۴_ فصل چهارم مفاهیم

۴_۱_ بخش نخست تاثیر علم جغرافیای بر نقش بز کوهی

۴_۱_۱ تاثیر جغرافیای محیط بر ایجاد و گسترش نقش بز کوهی..... ۱۸۱

۴_۲_ بخش دوم : جایگاه و مفاهیم نقش بزکوهی در اعتقادات و آیین ها مردم ایران باستان

۴_۲_۱ گفتار نخست: جلوه های از آیین و اعتقادات ایران باستان و جایگاه بزکوهی ۱۹۰

۱۹۳..... آسمان_خدا ۴_۲_۱_۱

۱۹۴..... ماه_خدا ۴_۲_۱_۲

۴_۲_۲ گفتار دوم : جلوه های نقش بزکوهی در هزاره چهارم ق.م..... ۲۰۳

۲۰۸..... ۴_۲_۳_ گفتار سوم : جلوه های نقش بزکوهی در هزاره سوم ق.م

۲۱۵ ۴_۲_۴_ گفتار چهارم : جلوه های نقش بزکوهی در هزاره دوم و اول ق

۲۱۸..... ۴_۲_۵_ گفتار پنجم : جلوه های نقش بزکوهی در دوره هخامنشی

۲۲۲..... ۴_۲_۶_ گفتار ششم : جلوه های نقش بزکوهی در دوره اشکانی

۲۲۳ ۴_۲_۷_ گفتار هفتم : جلوه های نقش بزکوهی در دوره ساسانی

۵_ فصل پنجم نتیجه گیری

نتیجه..... ۲۲۷

پیشنهادهات..... ۲۲۹

منابع..... ۲۳۰

چکیده:

نقش بزکوهی یکی از اصلی ترین نقوش به کار رفته بر روی آثار هنری ایران باستان محسوب می شود. این نقش از دیرباز مورد توجه هنرمندان این سرزمین قرار داشته و در سیر هنری خود به لحاظ مفهومی و تصویری بسیار پر بار و غنی بوده است .

این پژوهش می کوشد تا به گرد آوری و بررسی نقوش بزکوهی در دوره های مختلف پیش از تاریخ و دوره تاریخی هنر ایران پرداخته و با بررسی عوامل موثر بر ایجاد و تغییر مفاهیم این نقش ، چون علم جغرافیا و اعتقادات ، چگونگی وارد شدن آن به ابعاد معنا شناسی را دریابد و پویایی آن را اثبات کند .

در فصل نخست به بیان و بررسی اصطلاحات مورد کنکاش در پژوهش که به آنها در طول متن اشاره شده ، می پردازیم و در فصل بعد با نگاهی اجمالی به بیان عوامل موثر در ترسیم نقش بزکوهی در تمدن های مختلف ایران باستان پرداخته و سبک های مختلف نقش پردازی در آن تمدن ها به ویژه در تصاویری که در بر دارنده بزکوهی هستند مورد بررسی قرار می گیرد . در فصل چهارم هم ابتدا به چالش در عوامل جغرافیایی که بر ایجاد و پرداخت نقش بزکوهی موثراند ، می پردازیم و سپس تأثیر اعتقاد به تقدس « ماه و خورشید » را بر روی نوع ترسیم و مفاهیم نقش بزکوهی در ادوار مختلف تاریخی مورد تحلیل قرار می دهیم .

مقدمه :

ذهن انسان ساکن در فلات ایران از دیرباز درگیر مسائل پیچیده‌ای چون آفرینش، باروری، مرگ و غیره بوده است. او همواره در جستجوی پاسخی برای پرسش‌های خود بوده و یافته‌هایش را به صورت زبان تصویری بر روی آثار هنری خود به ثبت رسانده است.

آثار هنری ایران از این منظر بسیار مورد توجه، محققان ایرانی و خارجی قرار گرفته به طوری که تا به حال کتب و مقالات متعددی درباره بررسی نقوش موجود در آثار هنری ایران به چاپ رسیده است.

یکی از نقوش بسیار مهم که در دوران پیش از تاریخ ایران مورد توجه و استفاده مردمان کهن قرار گرفته نقش بز کوهی است که در آن دوران به حدی از گسترش رسیده بود که حتی می‌توان بازمانده‌های آن را در دوران تاریخی ایران هم مشاهده کرد.

بز کوهی به عنوان حیوان ملی ایران در اعصار مختلف، بنا به اهمیت دارای مفاهیم متعددی در قالب‌هایی چون نماد رهایی، آزادی، معصومیت، چالاکي، قدرت، باروری، آب و رویش گیاه می‌باشد.

انسان عصر باستان در آن زمان احتیاج به خدایان حمایت‌کننده داشته و گاهی علاوه بر پرستش این خدایان شیء مورد علاقه یا حیوان منسوب به آن خدا را که دارای تمامیت قدرت آن خدا بوده، ستایش می‌کردند.

بز کوهی در بخش عظیم از تاریخ ایران نماد رب‌النوع ماه بوده و پس از آن که رب‌النوع ماه در اواخر دوره هخامنشی به طور کامل جای خود را به رب‌النوع خورشید می‌دهد، بزکوهی هم حیوان منسوب به خدای خورشید می‌شود.

در این پژوهش به بررسی تمدن‌های مختلف که بیشترین کثرت استفاده از نقش بزکوهی را داشته به صورت بیان تاریخچه‌ای مختصر از آن تمدن و اعتقادات آئینی آنها پرداخته شده و در آخر

هم به کنکاش در خصوصیات سبک‌های بیان بزکوهی در قلمرو رئالیسم (واقع‌گرا) ، ناتورالیسم (طبیعت‌گرا) ، نمادین ، انتزاعی و استیلیزه (چکیده‌نگاری) شده پرداخته می‌شود و در ادامه کلیه نقوش بزهای کوهی موجود در آن تمدن به صورت جدولی که شامل تصویر، ویژگی نقش ، نقوش مکمل و غیره است ، ارائه می‌شود .

خاطرنشان می‌شود که به علت وجود تمدن‌های مختلف در ایران تنها به بررسی آن تمدن‌هایی پرداخته شده که نقش کلیدی در ایجاد و گسترش نقش بز کوهی داشته‌اند . تمدن‌های دیگری که نامی از آنها برده نشده معمولاً دارای همان ویژگی‌های موجود در تمدن‌های نام برده هستند که به علت فقدان منابع کافی و مناسب به بررسی آنها پرداخته نشده و تنها به گزینش و بررسی تمدن‌های تأثیرگذار توجه شده است .

در قسمت‌های بعدی پژوهش با توجه به مطالب فوق به بررسی عوامل مختلف که در ایجاد نقش بز کوهی بر روی آثار هنری ایران مؤثر بوده چون عوامل جغرافیایی و آئین مردم ، پرداخته شده است زیرا این عوامل باعث شده که این نقش در حدود چندین هزار سال به صورت پویا به زندگی خود بر روی آثار هنری ادامه دهد . همین طور مفاهیمی که این نقش در کنار دیگر نقوش بر اساس مفاهیم اعتقادی می‌یافته بررسی شده است . زیرا در اکثر مواقع نقش بز کوهی به عنوان بخشی از گفتار تصویری مطرح شده که مانند یک متن دارای بیان بسیار شیوایی است . و در آخر هم می‌توان علت زنده و پویایی این نقش را در میان همین مفاهیم اعتقادی یافت .

۱_ فصل نخست :

طرح تحقیق

۱_۱_ بیان مسئله:

در میان اقوام متمدن ، سرزمین ایران و هنر این مرز و بوم ویژگی های خاص خود را داشته و از مفهومی نمادین، عمیق و تزئینی برخوردار بوده است که نشانه فرهنگ و عقاید ایرانیان باستان است . در این میان نقوش جانوران قابل بررسی است که زندگی مرموز و ویژه خود را داشتند. مردم ایران باستان غالباً از شکار حیوانات شاخدار مانند غزال ، بز کوهی ، گوسفند ، گاو امرار معاش میکردند . قبلاً بز را اهلی کرده بودند و آن را بیشتر به مصرف قربانی می‌رساندند و از گوشت و پوست آن نیز استفاده میکردند . ظاهراً نخستین نمونه اهلی کردن حیوان خوراکی بز میباشد (عرب ، ۱۳۸۵ ، ۴۶) .

همین حاکی از تقدس و جایگاه این چهار پا در میان اقوام ایران باستان است . شاید از این روست که در آثار هنری ایران باستان به خصوص سفالینه ها آنچه بیش از همه و در نگاه اول به چشم می خورد ، نقش بزکوهی به ویژه بزکوهی نر با شاخ های بزرگ و کشیده به سبک های گوناگون می باشد .

نقش بز یکی از کهن ترین و رایج ترین نقوش مورد استفاده جوامع پیش از تاریخ و دوران تاریخ باستان بوده است که سابقه ان به دوران غارنشینی می رسد . نقش بز چه به صورت ساده و چه به صورت بالدار در هنر برنز کاری لرستان مورد استفاده بوده و در دوره هخامنشی به بالا ترین شکوه خود از نظر فرم های مختلف می رسد (ریاضی ، ۱۳۸۲ ، ۶۳) .

با توجه به کثرت استفاده از این نقش در آثار هنری ایران باستان و اهمیت آن ، در باز شناسی بخشی از فرهنگ و تفکر مردم این سرزمین ، تا به حال بررسی علمی کاملی در این باره به صورت خاص انجام نگرفته است . تنها تعداد اندکی مقاله به چاپ رسیده است از جمله مقاله آقای دکتر غلامرضا معصومی در مجله بررسی های تاریخی سال ۱۳۴۹ با عنوان : «نقش بز کوهی بر روی سفال های پیش از تاریخ ایران» که جامع ترین منبع یافت شده در این باره است .

در کتاب های گوناگون نیز در مورد این حیوان و نقوش به کار رفته در آثار هنری ایران باستان تنها اشارات ضمنی شده ، به طور جامع و خاص بررسی به عمل نیامده است و کاملاً نگاه توصیفی و کلی به این نقش داشته اند .

از آنجا که به دلیل شرایط خاص جغرافیایی فلات ایران و نوع زندگی مردم این منطقه این نقش از دیرباز بسیار مورد توجه صنعتگران و هنرمندان بوده و به عنوان موجودی به لحاظ خصوصیات مختلف نماد نیروی زندگی ، خالق انرژی ، نگهبان درخت زندگی ، نماد آب و ماه و غیره بوده است .

بنا به همین اهمیت که در گذشته داشته هدف از این پژوهش آن است که به بررسی مفاهیم مختلف نقش بز کوهی در آثار هنری ایران باستان در ادوار مختلف (پیش از تاریخ ، آغاز تاریخ و دوران تاریخی) پردازد و سپس مفاهیم یافت شده را با رویکرده نشانه معنانشناسی از این منظر که چگونه این نشانه ، با پشت سر گذاشتن کارکردهای ساخت گرا و کلاسیک و رجوع به ابعاد معرفت شناسی و پدیداری خود که مبین حضور زنده این نقش در « دنیا » است ، میتواند سیال شود و راه تعالی پیش گیرد و به این پرسش ها پاسخ دهد که و مفهوم نقش بز کوهی در آثار هنری به جای مانده از ایران باستان چه بوده است ؟ و آیا مفاهیم نقش بز کوهی به صورت یک نشانه پویا وجود دارد یا ساخت گرا ؟ اگر این نقش به پویایی رسیده است علت چه بوده است ؟

۲_۱_ پیشینه تحقیق :

در مورد تصاویر جانوران که ایرانیان در دوران باستان نقش آنها را مورد استفاده قرار می دادند تعدادی کتاب و پایان نامه موجود است اما جز تعداد محدودی مقاله و پایان نامه که اشارات ضمنی به نقش و جایگاه بز کوهی داشته اند مورد دیگری ملاحظه نشده است .

- عرب ، مهسا (۱۳۸۵) . پایان نامه کارشناسی ارشد گرافیک ، بررسی نقش نگاره های چهارپایان در ایران باستان . تهران . استاد راهنما : دکتر عقیف السادات افصلی طوسی . استاد مشاور : اشرف السادات موسوی لر . دانشگاه الزهرا .

هدف : بررسی و تحقیق و مفهوم سمبلیک جانوران چهار پا در دوران های مختلف ایران باستان و در نتیجه یکی دیگر از اهداف این پژوهش آشنایی با نماد های حیوانی در اساطیر ایران باستان می باشد ، که ما را به شناخت معنا و مفهوم جانوران چهار پا راهنمایی می نماید . از اهداف دیگر ارائه این نقوش در جهت کاربرد آن ها و جایگاه این نقوش در گرافیک می باشد .

روش تحقیق در این پایان نامه ، توصیفی می باشد که به شیوه کتابخانه ای انجام پذیرفته است و روشی که برای تجزیه و تحلیل آن برگزیده شده توصیفی و تحلیلی می باشد .

- همایونفر ، راشنو (۱۳۸۲) . پایان نامه کارشناسی ارشد تصویر سازی . بررسی نقوش جانوران اسب و شیر در هنر دوران ساسانیان . استاد راهنما : دکتر بهرام کلهرنیا . استاد مشاور : دکتر محمد ریاضی . دانشگاه تهران مرکز واحد هنر معماری .

هدف : این پژوهش در عرصه فرهنگ و تاریخ هنر ایران انجام شده و در آن تلاش شده است ارزش های متفاوت هنر دوره ساسانی مورد بررسی قرار گیرد .

این پایان نامه جز تحقیقات مشابه است ، که به روش کتابخانه ای انجام شده است و به صورت توصیفی به تجزیه و تحلیل داده ها پرداخته است .

۳_۱_ اهداف تحقیق :

- بررسی مفاهیم مختلف نقش بز کوهی در آثار هنری ایران باستان در ادوار مختلف (پیش از تاریخ ، آغاز تاریخ و دوران تاریخی)

- مفاهیم یافت شده را با رویکرد نشانه-معناشناسی از این منظر که چگونه این نشانه ، با پشت سر گذاشتن کارکردهای ساخت گرا و کلاسیک و رجوع به ابعاد معرفت شناسی و پدیداری خود مبین حضور زنده این نقش در دنیا است ، می تواند سیال شود و راه تعالی پیش گیرد .

۴_۱_ روش تحقیق :

روش که برای این پایان نامه برگزیده شده ، توصیفی - تحلیلی با رویکرد نشانه - معنا شناسی مبتنی بر نظریات دکتر حمید رضا شعیری می باشد . به این مفهوم که این رویکرد ابزاری است علمی که با آن میتوان ساز و کار های شکل گیری و تولید معنا را بررسی کرد و در آن بر خلاف نشانه شناسی کلاسیک و ساخت گرا ، نشانه ها فرصت نشانه پذیری مجدد می یابد (شعیری ، ۱۳۸۸ ، ۶) .
روش گرد آوری داده ها میدانی ، کتابخانه ای و اسنادی است .

۵_۱_ سؤالات پژوهشی :

۱. مفهوم نقش بز کوهی در آثار هنری به جای مانده از ایران باستان چه بوده است ؟
۲. آیا مفاهیم نقش بز کوهی به صورت یک نشانه پویا وجود دارد یا ساخت گر ؟
۳. اگر این نقش به پویایی رسیده است علت چه بوده است ؟

۶_۱_ نمونه های مورد پژوهش :

با توجه به آثار هنری به جای مانده از ایران باستان جهت بررسی و تحقیق ۱۵۰ اثر که در آن نقش بز کوهی وجود دارد از تمدن های شهر سوخته ، سیلک ، لرستان ، شوش ، هخامیشی و ساسانی و غیره که شامل ظروف سفالی ، آثار برنزی ، نقش برجسته ، و غیره است برگزیده شده است .

۷_۱_ روش تجزیه و تحلیل داده ها :

روش تجزیه و تحلیل داده ها تطبیقی- تاریخی , که با توجه به نظریات چارلز ریگین در این زمینه می باشد . این روش خصوصاً برای پرداختن به سوالاتی دربارهٔ رخدادهایی که نتیجهٔ علل چندگانه و همزمان هستند - جایی که شرایط مختلف به شیوه های متفاوت و گاه متعارض با یکدیگر ترکیب شده تا نتایج یکسان یا مشابهی ایجاد کنند - بسیار مناسب است (ریگین ، ۱۳۸۸ ، ۲۵) .

٢ - فصل دوم :

اصطلاحات